

Otto Friedrich Bollnow, ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΑΣΚΗΣΗΣ*

XI. Η ενότητα άσκησης και ικανότητας

[π. 121-135]

1. Η επανασύνδεση της άσκησης με την πρακτική ζωή

Με τις τελευταίας μας σκέψεις διερευνήσαμε, με αφορμή το ιαπωνικό πρότυπο, τη μεταλλαγή του ανθρώπου, τη διείσδυση στην αληθινή του ουσία με επίτευξη της εσωτερικής ελευθερίας χάρη στη βοήθεια συγκεκριμένων, κατάλληλων προς τούτο ασκήσεων. Πρόκειται για μια εμπειρία που οδηγεί στο έσχατο βάθος του ανθρώπινου Είναι, και που δεν επιτρέπεται να χαθεί από τα μάτια μας κατά τις επόμενες, συμπληρωματικές μας σκέψεις. Αλλά συνάμα γεννιούνται εδώ ορισμένες αμφιβολίες, κατά πόσο αυτές οι ασκήσεις αποδεσμεύονται εντελώς από τη συνάφεια της υπόλοιπης ζωής και καλλιεργούνται σαν τέτοιες· διότι έτσι γίνεται αυτοσκοπός, αυτό που αρχικά ήταν μόνο μια προετοιμασία. Πρέπει μάλιστα να θυμηθούμε ότι κάθε άσκηση σύμφωνα με την ουσία της σχετίζεται με μια ικανότητα, η οποία πρόκειται να αποκτηθεί¹. Και για να μην εκφυλίζεται αυτή η ικανότητα σε ένα μετέωρο παιχνίδισμα, πρέπει να εκπληρώνει μια συγκεκριμένη αποστολή μέσα στη συνάφεια της ζωής. Άρα η άσκηση δεν πρέπει να μένει έξω από τη συνάφεια της σοβαρής και υπεύθυνης ζωής. Έτσι και η ιαπωνική τοξοβολία ή η ξιφασκία ήταν αρχικά μια υπόθεση ζωτικής σημασίας, που αποφάσιζε για ζωή ή για θάνατο. Το ίδιο ήταν και οι ιπποτικές τέχνες, όπως εξασκήθηκαν στην περιοχή της Ευρώπης. Παρόμοια οι διάφορες χειρωνακτικές και μουσικές τέχνες, τις οποίες χρειάζεται ο άνθρωπος για συντήρηση ή ανύψωση της ζωής του, είναι ο τόπος μιας ταιρια- [121/122] στής άσκησης. Παντού εδώ η άσκηση σχετίζεται άμεσα με μια ικανότητα, που απαιτείται για την πρακτική ζωή.

Εάν παραπάνω λάβαμε υπόψη προπαντός την εσωτερική συγκρότηση του ανθρώπου, η οποία επιτυγχάνεται με την άσκηση, μένει να θέσουμε το ερώτημα, εάν χρειάζονται προς τούτο ιδιαίτερες, διαφοροποιημένες από την υπόλοιπη ζωή ασκήσεις, των οποίων η επιτυχία γίνεται μόνο έμμεσα φανερή μέσα στην υπόλοιπη ζωή· ή κατά πόσο η ίδια αυτή η ενέργεια, εξίσου καλά και ίσως ακόμα καλύτερα επιτυγχάνεται με άσκηση που σχετίζεται άμεσα με τις αναγκαίες για τη ζωή ικανότητες, όπου η άσκηση προκύπτει άρα σε άμεση σχέση με μια αναγκαία για το πλέγμα της ζωής επίδοση. Παράλληλα πρέπει να θυμηθούμε ότι η άσκηση αλλάζει τον άνθρωπο, μόνο όταν δεν εκτελείται κατ' ευθείαν, αλλά μόνο τρόπον τινά πίσω από την πλάτη του πράττειν, ενώ η προσοχή στρέφεται εξ ολοκλήρου σ' έναν εξωτερικό στόχο, δηλ. στο έργο που δημιουργείται μέσω της ικανότητας. Όμως και η καθαρτική επενέργεια υφίσταται τότε μόνο, όταν ο ασκούμενος καταβάλλει κάθε προσπάθεια για να φέρει το έργο σε έσχατη, σε όσο το δυνατό μεγαλύτερη τελειότητα. Ο Schleiermacher λέει βέβαια κάπου μέσα στους «Μονολόγους» του, ότι δεν θα μπορούσε να οδηγήσει σε έσχατη τελειότητα ένα έργο, εάν είχε βιώσει μόνο εσωτερικά τη μορφοποιό επενέργεια του πράττειν. Αυτός τονίζει: «Και πρέπει να πω ότι ποτέ δεν μου άρεσε να εξαλείφω από την ύλη και το πιο μικρό ίχνος αντίστασης, να συμπιέζω το έργο έως την τελειότητα, όπως κάνει ο καλλιτέχνης· γι' αυτό σιχαίνομαι την άσκηση, και όταν κάποτε εξωτερικεύω ό,τι κατοικεί μέσα μου, δεν προσπαθώ με συχνή επανάληψη της πράξης να το καταστήσω ωραιότερο και πιο

* Die Seitenzahlen des Erstdrucks sind in [...] in den fortlaufenden Text eingetragen.

¹ Σύγκρ. παραπάνω, σελ. 44.

ευσύλληπτο. Η ελεύθερη σχόλη είναι η αγαπημένη μου θεά»². Μια τέτοια διάθεση, εξηγήσιμη με βάση το πνεύμα του ρομαντισμού, είναι προβληματική, διότι οδηγεί αναγκαστικά στην αμέλεια, όπως τονίσαμε εισαγωγικά επ' ευκαιρία ορισμένων μονόπλευρων τάσεων της μοντέρνας [122/123] Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής³. Έτσι εκλείπει η αποφασιστική συνάφεια, που βεβαιώνει ότι η μορφοποιητική επενέργεια προκύπτει μόνο μέσα στην έσχατη αφοσίωση για χάρη της τελειότητας του έργου.

2. Η άσκηση μέσα στη δημιουργία

Εάν λοιπόν η άσκηση και η δημιουργία σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους, η άσκηση δεν μπορεί πια να θεωρηθεί (με το νόημα της ενάσκησης) ως απλό προστάδιο, αλλά παραμένει ένα ουσιώδες συστατικό μέρος κάθε γνήσιας δημιουργίας. Δημιουργία και άσκηση είναι δεδομένες μέσα σε ένα και αδιαίρετο συμβάν. Δεν υπάρχει καμιά δημιουργία, την ώρα που θέλεις να ξεπεράσεις τον εαυτό σου, που να μην είναι και άσκηση, και δεν υπάρχει άσκηση με το πλήρες και αληθινό νόημα, που να μη σχετίζεται με την επιτυχία ενός συντελούμενου έργου.

Όσο η δημιουργία μπορεί, σε μια πρώτη απλοποίηση, να ιδωθεί στη χειρωνακτική περιοχή ως μια απλή κατασκευή πραγμάτων, ο διαχωρισμός ανάμεσα σε μια πρώτη φάση απόκτησης μιας ορισμένης ικανότητας μέσω άσκησης και σε μια δεύτερη φάση εφαρμογής της αποκτηθείσας ικανότητας έχει ένα εύλογο νόημα. Η άσκηση γίνεται εδώ σε ένα χώρο διαχωρισμένο από την υπόλοιπη ζωή· υπηρετεί απλώς τη διάπλαση ικανοτήτων. Στο περιβάλλον δεν αλλάζει έτσι τίποτα. Ο ασκούμενος οφείλει να μην καταστρέψει κάτι μέσα στην αδεξιότητα του. Η εφαρμογή της αποκτημένης ικανότητας γίνεται απεναντίας κατά την κατασκευή πραγμάτων, τα οποία ως αυθύπαρκτα μορφώματα αποδεσμεύονται από τον δημιουργό, και μέσω αυτών μετασηματίζεται και επαυξάνεται το περιβάλλον.

Εξάλλου πρέπει ήδη εδώ να τονισθεί ο περιορισμός, ότι η αναγκαία ικανότητα διατηρείται μόνο με σταθερή άσκηση. Και άσκηση δεν σημαίνει εδώ μόνο μια συνεχή εξάσκηση της δραστηριότητας, για να μη μείνει κανείς «ανεξάσκητος», αλλά συνάμα [123/124] ένα επανειλημμένο ξεκίνημα, προκειμένου να επανακτηθεί η διαρκώς εκφυλιζόμενη ικανότητα. Η ικανότητα συντηρείται μόνο με διαρκή επανάληψη, δηλαδή με άσκηση. Εδώ θα μπορούσε κανείς να σκεφθεί τον Σίσυφο της ελληνικής μυθολογίας, ο οποίος ανέβαζε με κόπο στην κορυφή του βουνού ένα βράχο, κι αυτός επανειλημμένα ξανακυλούσε. Αλλά με την απλοποιημένη εικόνα της χειρωνακτικής κατασκευής διαφεύγει το γεγονός ότι η ικανότητα δεν φθάνει τον στόχο της εγγίζοντας σε ένα ορισμένο επίπεδο, ώστε να πρέπει επανειλημμένα να προσεγγίζει μόνο αυτόν, αλλά ενέχει τη «θέληση για ολοένα περισσότερη ικανότητα»⁴, ώστε αν δεν θέλει να απολιθωθεί με την υποτιθέμενη κατοχή της αποκτημένης ικανότητας, πρέπει να ωθεί προς τα εμπρός σε μια ολοένα καλύτερη επίδοση. Η σύγκριση με τον Σίσυφο είναι λοιπόν ανεπαρκής, ήδη για τον λόγο ότι σε κάθε επαναλαμβανόμενη άσκηση υπάρχει ταυτόχρονα η βιωνόμενη πρόοδος της περισσότερης ικανότητας.

Το όριο μεταξύ χειρωνακτικής κατασκευής γνωστών αντικειμένων και αληθινά παραγωγικής, δημιουργικής πράξης είναι εντελώς ρευστό. Μπορούμε να δούμε παραστατικά αυτό το τελευταίο, δηλ. την αληθινά παραγωγική δημιουργία, με το οριακά αντίθετο παράδειγμα του

² Friedrich Schleiermacher, *Monologe*. Reclams Universalbibliothek, Nr. 502, σελ. 25.

³ Σύγκρ. παραπάνω, σελ. 24.

⁴ Σύγκρ. παραπάνω, σελ. 45-6.

καλλιτέχνη, π.χ. του ποιητή ή του γλύπτη. Η δημιουργική επίδοση, η οποία με κόπο αποσπά από το ανέκφραστο και επιφανειακά ανείπωτο μια νέα έκφραση, που διανοίγει νέες δυνατότητες στο ανθρώπινο βίωμα και προσδίδει στο άμορφο υλικό μια νέα, έως τότε αδιανόητη μορφή, μπορεί τότε μόνο να επιτύχει, όταν ο καλλιτέχνης δημιουργεί πράγματι ως ασκούμενος, δηλαδή αφοσιώνεται στην εργασία του με μια εγκατάλειψη του Εγώ, που διασαφηνίστηκε με το παράδειγμα της τοξοβολίας· όταν αυτός παραμένει ένας αγωνιστής ενάντια στην ανεπάρκεια και την ανικανότητα, έως ότου, ύστερα από υπομονετικές προσπάθειες, βιώσει τελικά την ευτυχία της πλήρους επιτυχίας. [124/125]

Ο δρόμος της άσκησης μέσα στη δημιουργία είναι, με αυτό το νόημα, απέραντος. Ο άνθρωπος που πιστεύει ότι μπορεί να μην ασκείται επανειλημμένα, επειδή αισθάνεται σίγουρος για την ικανότητα του, αποστεώνεται εσωτερικά και η πράξη του γίνεται μια μηχανική επανάληψη. Εάν δεν θέλει να απολιθωθεί πρόωρα, ο άνθρωπος πρέπει να παραμένει σε όλη του τη ζωή ένας ασκούμενος. Τώρα κατανοούμε ότι αυτό δεν πρέπει να εκληφθεί ως ελάττωμα. Σημαίνει αντίθετα, ιδωμένο θετικά, ότι το τελικό νόημα της πράξης του ανθρώπου δεν μπορεί να έγκειται στην επίτευξη προκαθορισμένων στόχων, οι οποίοι τον παρασύρουν επανειλημμένα έξω από τον εαυτό του, αλλά έγκειται στην ίδια την πράξη, στην εκπλήρωση της ουσίας του σε αρμονία με την ολότητα του Είναι, και αυτό πάλι σημαίνει: έγκειται στην ορθή εξάσκηση.

Αυτό αντανακλάται ταυτόχρονα και σε κάθε δημιουργούμενο έργο. Αν κάθε δημιουργία είναι ταυτόχρονα εξάσκηση, αυτό συνεπάγεται ότι μόνο μικρά έργα, χειρωνακτικά ή καλλιτεχνικά, φθάνουν στην απόλυτη τελειότητα, και τότε διαχωρίζονται σαν τέτοια από τη δημιουργική διαδικασία και γίνονται ένα άχρονο Είναι. Αντίθετα το μεγάλο καλλιτέχνημα, με το οποίο ο καλλιτέχνης φθάνει στο άγνωστο, στο έως τώρα αδιαμόρφωτο, και έτσι διευρύνει περισσότερο τα όρια της ανθρωπότητας, παραμένει (εσωτερικά και εξωτερικά) ατελές. Παραμένει τέτοιο, ακόμα κι όταν είναι εξωτερικά τελειωμένο. Πάντα παραμένει ένα υπόλοιπο ανυπέρβλητου και αδιαμόρφωτου. Το ότι όμως ακριβώς τα ατελή έργα των μεγάλων καλλιτεχνών συγκινούν τόσο ιδιαίτερα — ας θυμηθούμε τα ανολοκλήρωτα έργα του Μιχαήλ Αγγέλου —, οφείλεται στο ότι αυτά διεγείρουν με ιδιαίτερο τρόπο στον θεατή την περαιτέρω δημιουργική διαδικασία και τον συμπαρασύρουν στην ανολοκλήρωτη κίνηση της ζωής. Αυτό [125/126] που εδώ λειτουργεί τραγικά, είναι μόνο το πίσω μέρος του ανεξάντλητου και ανεξιχνίαστου χαρακτήρα της ζωής⁵.

Αλλά αυτό που έμελλε εδώ να διευκρινισθεί με το παράδειγμα του μεγάλου καλλιτέχνη, ισχύει γενικά για τη δημιουργία κάθε ανθρώπου, που παίρνει τη ζωή του στα σοβαρά και μοχθεί για ένα έργο· είναι δηλ. βασικό για την ουσία του ανθρώπου εν γένει. Το έργο του ανθρώπου παραμένει ανολοκλήρωτο, επειδή η ίδια η ζωή είναι μη ολοκληρώσιμη. Και επειδή αυτά είναι έτσι, ο άνθρωπος πληρεί την ουσία του μόνο ως ένας ασκούμενος.

Με αυτό το νόημα μπορούμε να μεταφέρουμε μια ήδη παραπάνω αναφερόμενη φράση του Schiller στην περιοχή της άσκησης, και να την διατυπώσουμε με όλη τη σοβαρότητα που της πρέπει: Ο άνθρωπος είναι μόνο εκεί εξ ολοκλήρου άνθρωπος, όπου ασκείται⁶. Αυτή η πρόταση δεν θα είχε νόημα, εάν η άσκηση θεωρηθεί ως φάση προετοιμασίας, αποκομμένη από τη δημιουργική ζωή. Αλλά αποκτά ένα πλήρες νόημα, εάν δούμε την άσκηση ως αδιαχώριστο συστατικό μέρος της ίδιας της δημιουργίας. Τότε η πρόταση σημαίνει ότι ο άνθρωπος βυθίζεται κάτω από το επίπεδο των αληθινών δυνατοτήτων του Είναι του, όταν

⁵ Για το ανεξιχνίαστο της ζωής σύγκρ. σχετικά προς τον Nietzsche και τον Dilthey το βιβλίο: Otto Friedrich Bollnow, *Die Lebensphilosophie*, Heidelberg 1958, σελ. 104 κ.εξ., 133-4.

⁶ Σύγκρ. Friedrich Schiller, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen*, 15. Brief. *Werke*, εκδ. από τον A. Kutscher, 8ος τόμ., σελ. 57.

παύει να ασκείται, επειδή πιστεύει ότι κατέχει στο έπακρο την ικανότητα. Τότε η ικανότητα του μεταβάλλεται σε κενή ρουτίνα. Ο άνθρωπος είναι εσωτερικά νεκρός, έστω και αν εξωτερικά βρίσκεται ακόμα στη ζωή και συνεχίζει μηχανικά να δημιουργεί. Αυτός είναι ο κίνδυνος — μολονότι με κανένα τρόπο δεν θα τον θεωρούσαμε αναπόφευκτη μοίρα — της γεροντικής ηλικίας, και μάλιστα της συνήθειας εν γένει. Αλλά η σωστά εννοούμενη άσκηση είναι το μέσο για να αμύνεται κανείς ενάντια σ' αυτή την απονέκρωση και για να παραμένει νέος και ζωντανός. [126/127]

3. Η ρήξη της ενότητας άσκησης και δημιουργίας

Μόνο όταν έχει αναγνωρίσει κανείς αυτή την ενότητα άσκησης και δημιουργίας, ενάσκησης και εξάσκησης ως την εντελώς τέλεια κατάσταση, στην οποία πρέπει να προσανατολίζεται κάθε άλλη σκέψη, προκύπτει το νέο ερώτημα, αν υπάρχουν συγκεκριμένες καταστάσεις, στις οποίες αυτή η ενότητα — τουλάχιστον προσωρινά — διασπάται, και προκύπτει η αναγκαιότητα για περισσότερο καθορισμένες μορφές άσκησης, που αντλούνται από τις σοβαρές περιστάσεις της ζωής. Γνωρίσαμε πολλές από αυτές στις προηγούμενες σκέψεις, αλλά τώρα για πρώτη φορά είμαστε σε θέση να τις κατανοήσουμε επαρκώς μέσα στη συστηματική τους συνάφεια.

Αυτό δεν απαιτείται μόνο στις πρωταρχές της μάθησης, στην παιδικότητα, στο σχολείο και στον χρόνο της αγωγής, αλλά και στην ύστερη ζωή, παντού εκεί όπου νέα προβλήματα απαιτούν νέες ικανότητες. Αυτή η αναγκαιότητα προκύπτει όμως επίσης παντού εκεί, όπου μια ξεχωριστή επίδοση δεν θέλει να πετύχει και πρέπει γι' αυτό να απομονωθεί και να ασκηθεί μεμονωμένα⁷. Αλλά αυτές οι ασκήσεις δεν είναι αυτοσκοπός· θεωρούνται ξεπερασμένες, ευθύς μόλις η προκείμενη ξεχωριστή επίτευξη γίνει ευχέρεια, και μπορεί στη συνέχεια να ενταχθεί πάλι στη συνάφεια της ενασκούμενης πράξης.

Αυτές οι δυσκολίες επαναλαμβάνονται με την έναρξη κάθε εργασίας. Εδώ μπορεί να συμβεί — και κατά κανόνα συμβαίνει — να μη βρίσκεται πια ο δημιουργός στην απαιτούμενη για την επιτυχία εσωτερική κατάσταση, και γι' αυτό η ενέργεια του δεν λείπει να πετύχει. Εδώ είναι αναγκαίο, ετούτη η αρχικά προκαταρκτικά ενασκούμενη ενέργεια να μπει μπροστά, μέσα στη διαδικασία αλλαγής που ήδη προαναφέραμε, στην οποία πρέπει η αποκτημένη ικανότητα πρώτη φορά να παράγει τις ψυχικές της προϋποθέσεις⁸. Στην Ψυχολογία γίνεται λόγος για προθέρ- [127/128] μανση [Warmwerden], για ένα συναίσθημα έξαψης⁹. Εδώ, σε περίπτωση επιβράδυνσης έναρξης της εργασίας, γίνονται προκαταρκτικές ασκήσεις, που ξεκινούν αρχικά το συμβάν της δημιουργίας και στη συνέχεια, αφού (ως πρώτα σκίτσα, ως καταγραμμένες πλευρές μιας λεκτικής παρουσίας) εκπληρώσουν τον σκοπό τους, πάλι καταργούνται. Νά γιατί λέει ο Rilke, για να πάρουμε μόνο ένα ωραίο παράδειγμα, αφού τελείωσε τα «Σονέτα στον Ορφέα», ότι σ' εκείνες τις ημέρες μιας υπερπαραγωγής ποιημάτων, αυτά «εξυπηρέτησαν μόνο το ρεύμα ως κατευθυντήρια πορεία» και αργότερα «έπρεπε να συμπληρωθούν με άλλα»¹⁰. Αυτές όμως οι προπαρασκευαστικές ασκήσεις δεν έχουν καμία ιδιαίτερη αξία, σχετίζονται όμως με τη διαδικασία της δημιουργίας, που οδηγεί στο τελικό έργο.

⁷ Σύγκρ. παραπάνω, σελ. 56-7.

⁸ Σύγκρ. παραπάνω, σελ. 75-7.

⁹ Σύγκρ. Klaus Foppa, όπ.π. σελ. 190 κ.εξ.

¹⁰ Rilke, «Briefe aus Muzot», σελ. 112.

4. Η αναγκαιότητα ορισμένων αυτόνομων τύπων άσκησης

Ουσιαστικές νέες δυσκολίες προκύπτουν όμως, επειδή δεν επιτρέπουν όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες, προπαντός όλες οι μορφές επαγγελματικής εργασίας, μια τέτοια ευτυχή σύνδεση και μια αμοιβαία διαπλοκή άσκησης και δημιουργίας. Η παραπάνω αναφερόμενη δυνατότητα σύνδεσης υπάρχει, για να το τονίσουμε ακόμα μια φορά ανατρέχοντας στα προηγούμενα, μόνο σε μια εντελώς συγκεκριμένη περιοχή, δηλαδή μόνο εκεί όπου πρόκειται για χειρωνακτική ή καλλιτεχνική εκτέλεση έργων, τα οποία διαχωρίζονται, ως παραμένοντα συστατικά μέρη του εξωτερικού κόσμου, από τον παραγωγό τους, και στα οποία εξελίσσεται η άσκηση και η δημιουργία κατά την αντίσταση ενός υλικού προς τυποποίηση. Αν πάρουμε προς διευκρίνιση το βιβλίο της Hannah Arendt για τη *Vita activa oder Vom handelnden Leben*¹¹, πρόκειται για περιοχή που διακρίνεται ως παραγωγή [128/129] *Herstellen*] από τις άλλες περιοχές εργασίας (με τη στενότερη έννοια) και της πράξης (στην πολιτική περιοχή), όπου θα έπρεπε εξάλλου να διευρυνθεί η έννοια της παραγωγής, η οποία προσανατολίζεται βασικά στη χειρωνακτική εργασία και τεχνική, και στον καλλιτεχνικό χώρο. Μόνο σ' αυτή την περιοχή της δημιουργικής εκτέλεσης ενός έργου υπάρχει δυνατότητα να αναγάγει κανείς εύλογα στην όλη ενεργητική ζωή την ολοένα επαναλαμβανόμενη άσκηση.

Επιπλέον υπάρχει όμως μια ευρύτερη περιοχή από άλλες, όχι λιγότερο σπουδαίες δραστηριότητες για τη ζωή, όπου δεν υπάρχει μια τέτοια δυνατότητα. Εδώ ανήκει κοντά στις κατώτερες, στις καθαρά μηχανικές εργασίες της όλης περιοχής του ενεργείν, της διαχείρισης και της πολιτικής, κάθε τι που ονομάζουμε συνοπτικά «υπηρεσίες» καθώς και μερικές άλλες δραστηριότητες. Η ίδια η αγροτική οικονομία θα μπορούσε να συμπεριληφθεί εδώ, αφού η φύση με τη δική της νομοτέλεια δεν υποτάσσεται στην ανθρώπινη θέληση για διάπλαση. Εδώ όμως δεν πρόκειται να εξετάσουμε λεπτομερέστερα αυτούς τους τύπους δραστηριότητας και να διακρίνουμε μεταξύ τους τις διαφορετικές τους δυνατότητες. Εδώ πρόκειται μόνο για ένα: ότι δηλαδή υπάρχουν ευρύτερες περιοχές ανθρώπινων δραστηριοτήτων, στις οποίες δεν υπάρχει δυνατότητα άμεσης σύνδεσης της άσκησης, που σχετίζεται με την εσωτερική διάθεση, με την επαγγελματική επίδοση. Και εδώ δημιουργείται το δικαίωμα, ακόμα και η αναγκαιότητα, ξεχωριστών, αποκομμένων από την υπόλοιπη ζωή τύπων άσκησης, ώστε να αποκτήσει κανείς με αυτές την εσωτερική ελευθερία που δεν κατορθώνει στην επαγγελματική ζωή.

Επαναλαμβάνω, διότι είναι σπουδαία για μένα αυτή η διάκριση: Όπου η ίδια η αποστολή της ζωής συνίσταται στη δημιουργική προαγωγή ενός έργου, στην εξάσκηση ενός χειρωνακτικού έργου ή μιας τέχνης με την ευρύτερη έννοια του όρου, εκεί επιτελείται καλύτερα η άσκηση κατά την ίδια τη δημιουργία και την διαφυλάσσει από την απολίθωση της ρουτίνας. Διότι δεν χρειάζεται καμιά ιδιαίτερη, ανεξάρτητη μορφή άσκησης. Όπου όμως δεν πρόκειται για την περίπτωση αυτή, στην οικονομική ή [129/130] στην πολιτική ζωή, σε όλα τα επαγγέλματα που έχουν να κάνουν με ανθρώπους ή με προκαθορισμένα πράγματα, ή επίσης γενικά σε μια μονότονη επαγγελματική εργασία, δηλαδή παντού εκεί όπου δεν υπάρχει η ευτυχής δυνατότητα μιας απευθείας σύνδεσης άσκησης και δημιουργίας, εκεί — και μόνο εκεί — προσφέρονται ειδικά διαμορφωμένες και αποκομμένες από την υπόλοιπη ζωή μορφές άσκησης, ως ο κατάλληλος δρόμος προς επίτευξη της εσωτερικής ελευθερίας.

Αλλά με τούτη την αποκοπή απομονωμένων τύπων άσκησης, που δεν χρησιμοποιούνται ευρέως στην πραγματική ζωή, όπως τους παρουσιάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ξεκι-

¹¹ Hannah Arendt, *Vita activa - oder vom tätigen Leben*, Stuttgart 1960.

νώντας από τις ιαπωνικές τεχνικές της άσκησης, υπάρχει ταυτόχρονα κάποιος κίνδυνος. Αν λάβουμε υπόψη την εσωτερικά ευχάριστη έξαψη, την οποία βιώνει ο άνθρωπος με αυτοξεχασμένη άσκηση, τότε μπορούμε να εντοπίσουμε σ' αυτήν μια ύψιστη πλήρωση της ζωής, να την εκτελούμε σύμφωνα με την προσωπική μας βούληση, και, όσο είναι δυνατό, να επιμένουμε περισσότερο σ' αυτήν. Όμως αγνοήθηκε επιπλέον το γεγονός ότι η άσκηση στην ουσία της δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά σχετίζεται με τη σοβαρή ζωή, για την οποία ασκεί. Γι' αυτό ο άνθρωπος, αφού βρει με την άσκηση τη σωστή εσωτερική ελευθερία και χαλαρότητα, επιστρέφει στην ενεργητική ζωή για να «εκπληρώσει» εκεί με ευθύνη τις υποχρεώσεις του. Είναι οι ίδιες υποχρεώσεις που υπήρχαν και πριν, προτού ο άνθρωπος στραφεί πάλι στην άσκηση, αλλά μπορεί τώρα να τις εκπληρώσει με ένα νέο τρόπο, εσωτερικά ελεύθερο και χαλαρό — και γι' αυτό καλύτερο από ό,τι προηγούμενα του ήταν δυνατόν.

Επειδή όμως ο άνθρωπος, ζώντας ενεργητικά, εμπλέκεται πραγματικά σε επεισόδια, επειδή μπροστά στις δυσκολίες της εργασίας του αποθαρρύνεται, ή και μόνο από απλή ανθρώπινη αδυναμία οπισθοχωρεί σε μια ζωή χωρίς στοχασμό, η ψυχική διάθεση που εξασφαλίστηκε με την άσκηση συνεχώς χάνεται. Για να την αποκτήσουμε και πάλι, είναι αναγκαίο να επαναλάβουμε τις ασκήσεις, οι οποίες συμβάλλουν σ' αυτή την εσωτερική ψυχική διάθεση. Ο άνθρωπος δηλαδή πρέπει να επαναλαμβάνει ολοένα [130/131] τις ασκήσεις του, διότι συμβαίνει από αδυναμία και αμέλεια να μένει πίσω από τις πραγματικές του δυνατότητες, και χρειάζεται να τις ανακτά πάντα με νέες, κοπιώδεις προσπάθειες.

Για να μην αδυνατίζει αυτός ακριβώς ο στόχος στην καθημερινή ζωή, φαίνεται χρήσιμο (αν και όχι οπωσδήποτε αναγκαίο) να ορίσουμε γι' αυτές τις ασκήσεις στον καθημερινό ρυθμό της ζωής έναν συγκεκριμένο, έναν προβλεπόμενο γι' αυτές χρόνο. Ίσως η πρωινή ώρα πριν από την εργασία είναι ιδιαίτερα κατάλληλη. Ότι αυτό ισχύει και για το έργο μεγάλων καλλιτεχνών, μπορεί να αποδειχθεί με την αναφορά σε δύο ωραίες αποδείξεις. Έτσι γράφει ο H. Purrmann στον σχολιασμό του Matisse: «Επίσης για τον Cezanne η ιχνογράφηση ήταν η πρωινή προσευχή, στην οποία αυτός έβρισκε ησυχία, χαλάρωση και διάθεση για την επικείμενη εργασία της ημέρας»¹². Το ίδιο λέει ο Hölzel για τον εαυτό του: «Ο προσωπικός ρυθμός συνίσταται από ρυθμικές ταλαντώσεις του κονδυλίου ή της γραφίδας. Συνιστώ τέτοιες ταλαντώσεις ως καθημερινή πρωινή άσκηση. Όταν τέτοιες ασκήσεις συμπληρώνουν ένα περιορισμένο φύλλο, η φαντασία ερεθίζεται πάρα πολύ»¹³.

5. Η ακαταλληλότητα της άσκησης στην ανθρώπινη σχέση

Μεταξύ των τρόπων συμπεριφοράς, για τους οποίους η άσκηση είναι ακατάλληλη ή εντελώς αδύνατη, κατέχει ιδιαίτερη θέση η σχέση με τον άλλο άνθρωπο. Ό,τι ήδη είπαμε σε προηγούμενο χωρίο για την αδυναμία άσκησης και εκμάθησης της αγάπης¹⁴, εδώ θεμελιώνεται σε βάθος. Η άσκηση, με το αυστηρό [131/132] πνεύμα που την αναλύσαμε εδώ, αφορά πάντα ένα προς διαμόρφωση υλικό. Το να θέλουμε να ασκήσουμε τον τρόπο συμπεριφοράς ενός άλλου ανθρώπου, σημαίνει να τον δούμε σαν υλικό ή να τον διαπλάσουμε. Μια τέτοια αντιμετώπιση του ανθρώπου είναι δυνατή και μάλιστα αναγκαία. Έτσι μπορεί ο πολιτικός ή ο διευθυντής μιας βιομηχανικής μονάδας να μάθει να αντιμετωπίζει τους ανθρώπους σωστά,

¹² Henri Matisse, «Farbe und Gleichnis». *Gesammelte Schriften. Mit den Erinnerungen von Hans Purrmann*, Frankfurt a.M. - Hamburg 1960, σελ. 156.

¹³ Adolf Hoelzel, *Katalog der Gedächtnis-Ausstellung zum 100. Geburtstag von Adolf Hoelzel*, Stuttgart o.J. (1953).

¹⁴ Σύγκρ. παραπάνω σελ. 68-9.

έτσι μπορεί ο δάσκαλος να ασκεί τη συμπεριφορά του την ώρα του μαθήματος και ιδιαίτερα να καταβάλλει προσπάθειες, ώστε να αποφύγει κάποια λάθη. Αλλά όταν κάποιος επιδιώκει να αντιμετωπίσει σωστά τον άνθρωπο, χρησιμοποιεί πια τη μέθοδο του τεχνικού, ο οποίος θέλει να επεξεργασθεί ένα «υλικό». Ο άλλος άνθρωπος είναι τότε, για να αναφερθούμε σε μια χαρακτηριστική διάκριση που κάνει ο Gabriel Marcel¹⁵, μόνο ένα «Αυτό», ένα συστατικό μέρος του τεχνικά ελεγχόμενου κόσμου, δεν είναι «Εσύ» με την πραγματική ανθρώπινη έννοια. Για ένα αυθεντικό «Εσύ» δεν υπάρχει καμιά ενάσκηση τρόπων συμπεριφοράς, διότι ήδη ως ασκούμενος θεωρώ τον άλλο ως πράγμα, και ο άλλος, π.χ. ο μαθητής, αισθάνεται απέναντι στον δάσκαλο, και δικαιολογημένα, δυσάρεστα, όταν διαπιστώνει ότι οφείλει να αντιμετωπισθεί επιδέξια.

Κι όμως η σκληρή αντιπαράθεση της ενασκούμενης αντιμετώπισης ενός άλλου ανθρώπου και της ανθρώπινης σχέσης, που ακυρώνει κάθε εξάσκηση, θα ήταν μεγάλη απλοποίηση, και μπορεί κανείς να ερωτήσει, αν παραπλήσια υπάρχουν κι άλλες περιοχές ανθρώπινης επικοινωνίας, τις οποίες θα μπορούσε κανείς να ασκήσει, χωρίς ταυτόχρονα να υποβιβάσει τον άλλο σε απλό υλικό, και οι οποίες, ακόμα και αν ίσως δεν μπορεί κανείς με αυτές να ασκήσει μια γνήσια ανθρώπινη σχέση, είναι παρόλα αυτά κατάλληλες για να την προετοιμάσει. Τέτοιες περιοχές υπάρχουν πραγματικά. Εκεί ανήκουν προπαντός όλες οι μορφές της ελεύθερης από σκοπό επικοινωνίας, και, ανατρέχοντας στον Schleiermacher, θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε «συντρο- [132/133] φική ζωή». Εδώ υπάρχουν μορφές της ευγένειας, της διακριτικότητας, του διαλόγου κλπ., που θα μπορούσαν και θα όφειλαν να ασκηθούν με έμφαση. Δεν έχουν πια τίποτα το επιλήψιμο, διότι ο άλλος, μέσα στη χαλάρωση του ελεύθερου διαλόγου, δεν «αντιμετωπίζεται», αλλά μάλλον συμπεριλαμβάνεται σε μια συλλογική πράξη, και η άσκηση δεν σχετίζεται με μια εξωτερική επιτυχία, αλλά αναπέμπεται στην ικανότητα του ασκούμενου. Ότι εδώ ασκείται, ανήκει στη σειρά των σωματικών και ψυχικών λειτουργιών, που αντιμετωπίστηκαν προηγουμένως.

Αυτή η σφαίρα είναι σπουδαία, διότι σ' αυτήν, με την εκλέπτυνση της συμπεριφοράς και τη διαμόρφωση του τακτ, σχηματίζεται ο χώρος, μέσα στον οποίο μπορεί να εξελιχθεί μια ελεύθερη ανθρωπιά. Εδώ μπορεί κανείς να ασκείται εύλογα. Αλλά παραμένει σίγουρα σε μια απρόσωπη σφαίρα, η οποία δεν συλλαμβάνει τον άνθρωπο μέσα στον ανθρώπινο πυρήνα του, ως ένα γνήσιο Εσύ. Όπου απεναντίας στην αγάπη και στη φιλία ενεργοποιείται η άμεση ανθρώπινη σχέση, όπου συνδέομαι γνήσια με τον συνάνθρωπο μου, εκεί αναγκαστικά διασπάται αυτή η περιοχή και παύει η δυνατότητα άσκησης. Αλλά αυτό οδηγεί σε άλλες σχέσεις, οι οποίες εδώ δεν μπορούν να ερμηνευθούν περισσότερο, όμως για να προλάβουμε τυχόν παρερμηνείες, θα πρέπει τουλάχιστον να αναφερθούμε σ' αυτές.

6. Η σχέση με το Υπαρξιακό

Ακόμα κάτι τελευταίο πρέπει να συλλογιστούμε εδώ. Η άσκηση είναι ένα συμβάν που προϋποθέτει τον διαρκή ρου της ζωής. Η ίδια η ριζική αλλαγή, η οποία πραγματοποιείται με τη σωστή άσκηση ως απελευθέρωση από την ταραχή της καθημερινής ζωής και ως επίτευξη της εσωτερικής ελευθερίας, έρχεται αργά και σχεδόν ανεπαίσθητα. Όμως υπάρχουν στη ζωή στιγμές, στις οποίες αυτή η συνεχόμενη ροή διακόπτεται ξαφνικά και σχεδόν βίαια. Σ' αυτές ανήκουν οι αποφάσεις, τις οποίες πρέπει να πάρει ο άνθρωπος, και οι οποίες, προπαντός ύστερα από μια αργά αποκορυφούμενη κρίση, επιφέρουν τη λυτρωτική λύση. Εκεί [133/134] ανήκει η ρήξη που οδηγεί στην αγωνιώδη αποφασιστικότητα (Heidegger), στην οποία ο

¹⁵ Gabriel Marcel, *Sein und Haben* [= *Είναι και έχειν*], μετάφρ. από τον E. Behler, Paderborn 1954, σελ. 114-5.

άνθρωπος συγκεντρώνει τη χαμένη στην αναυθεντικότητα ζωή σαν σε μια τελική αιχμή. Χωρίς να χρειάζεται να εκθέσουμε ξεχωριστά διάφορες δυνατότητες, πρόκειται γενικά για την περιοχή του Υπαρξιακού ή επίσης του Θρησκευτικού, στην οποία αναφερθήκαμε ήδη σε προηγούμενο χωρίο¹⁶. Η νέα κατάσταση δεν επιτυγχάνεται με σταδιακή προσέγγιση, αλλά μόνο, εάν παρουσιασθεί η αντίστοιχη περίπτωση, μονομιάς, τρόπον τινά με άλμα. Το άλμα αυτό όμως δεν μπορεί κανείς να το ασκήσει εκ των προτέρων, έστω και περιορισμένα. Μπορεί μόνο να το επιτελεί κανείς στα πλαίσια της όλης σοβαρής υπευθυνότητας της ζωής του. Εδώ φθάνουμε επομένως σε ένα έσχατο, βασικό όριο κάθε δυνατότητας άσκησης.

Επίσης αναφέραμε ότι κατά την άσκηση ορισμένων τεχνών ή ικανοτήτων υπάρχουν περίοδοι αποθάρρυνσης, κρίσεων και ξαφνικών ανατάσεων προς ένα ανώτερο στάδιο της ικανότητας¹⁷. Υπάρχουν λοιπόν εδώ αστάθειες στην πορεία της ζωής. Αλλά δεν αφορούν τη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια της άσκησης. Πρόκειται μάλλον για το γεγονός ότι η επιδιωκόμενη επίδοση δεν εξαναγκάζεται· πρέπει αντίθετα να ασκείται κανείς υπομονετικά, μέχρι που αυτή θα προκύψει από μόνη της σε κάποια απροσδόκητη στιγμή. Διαφορετικά όμως συμβαίνει στις πραγματικά υπαρξιακές καταστάσεις. Εδώ απαιτείται μια ξαφνική ριζοσπαστική απόφαση και δεν χρειάζεται να περιμένει κανείς υπομονετικά, αλλά ετούτη πρέπει να ληφθεί στιγμιαία. Και μια τέτοια έσχατη απόφαση δεν μπορεί να προετοιμασθεί με ασκήσεις.

Και παρόλα αυτά θα έδειχνε προπέτεια, να αρκεσθούμε σ' αυτή την περίπτωση με ένα τέτοιο απλοποιημένο σχήμα. Όπως στη σχέση με άλλους ανθρώπους οι επιδεκτικές εξάσκησης μορφές της ευγένειας και της διαλογικότητας δεν δημιουργούν μια άμεση, προσωπική συνάντηση, και ωστόσο μπορούν κάπως να [134/135] την προετοιμάσουν, έτσι υπάρχουν και εδώ κάποιες δυνατότητες να διευκολυνθεί η, ως τέτοια μη ασκούμενη, η υπαρξιακή απόφαση, με προετοιμασίες που συγγενεύουν με την άσκηση. Μολονότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί από τον άνθρωπο το άλμα, που απαιτεί η υπαρξιακή ρήξη, εντούτοις ο άνθρωπος μπορεί να καθαρθεί από τον διασκορπισμό του, να επιχειρήσει να ξεπεράσει το άγχος του και μαζί να απαλύνει έως ένα βαθμό τη ρήξη που οδηγεί στο Υπαρξιακό. Στο ίδιο πνεύμα ο Kierkegaard μίλησε για μια «ενάσκηση στον χριστιανισμό»¹⁸. Επίσης μπορούμε να ελπίζουμε ότι η έξαρση που επιτεύχθηκε κάποτε μπορεί την επόμενη φορά να την διευκολύνει, αν και αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτόβουλη ενάσκηση. Έτσι τα πολύ δύσκολα ερωτήματα που γεννιούνται εδώ, δεν ανήκουν στον κύκλο των προβλημάτων που αφορούν τις ασκήσεις με την αυστηρή έννοια: άρα πρέπει να αρκεστούμε σ' ετούτη τη σύντομη αναφορά. [135/136]

¹⁶ Σύγκρ. παραπάνω σελ. 107-9.

¹⁷ Σύγκρ. παραπάνω σελ. 110.

¹⁸ Sören Kierkegaard, *Einübung im Christentum*, μετάφρ. από τον H. Gottsched και τον Chr. Schrempf, in: *Werke*, τόμ. 9, Jena 1924.